

ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ ВОГНЕТРИВКОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1894–1915)

Стаття присвячена діяльності Полтавського губернського земства по збереженню глиняних ресурсів краю, аналізуються вирішення питань земськими місцевими органами самоврядування, приватними господарствами щодо організації вогнетривкого будівництва, вивчаються окремі напрями в реалізації комплексних заходів з виготовлення черепиці й цегли як складових гончарства.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, вогнетривке будівництво, виготовлення черепиці та цегли.

Досвід Полтавського губернського земства потребує вивчення в час утвердження в практику інноваційних форм забезпечення життєдіяльності етносів і їх впливу на соціально-орієнтовану ринкову економіку. За нинішніх умов удосконалення структури зайнятості населення пов'язується з розвитком малого бізнесу, насамперед у сфері переробки місцевої сировини й збуту ремісничої продукції.

Використанню природних ресурсів краю, проведенню дослідів глин, застосуванню їх у місцевій переробній галузі приділялася особлива увага Полтавським губернським земством наприкінці XIX століття. Розвиток гончарного промислу був пріоритетним напрямом економічної програми земства. Проблема, що розглядається, ще не вивчена.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства у 1894–1915 роках по збереженню глиняних ресурсів краю, аналізуються вирішення питань земськими місцевими органами самоврядування, приватними господарствами щодо організації вогнетривкого будівництва, вивчаються окремі напрями в реалізації комплексних заходів з виготовлення черепиці й цегли як складових гончарства.

За доби існування органів земського самоврядування сільське населення було масовою верствою в українській спільноті й поліпшення його життєвих стандартів стало одним з головних завдань земства.

На проблему збереження і використання природних ресурсів у 1881 році було звернуто увагу дослідником гончарства Слобожанщини О. Твердохлебовим, він зафіксував таке явище як викуп земель на глинища, що пов'язано з проведенням реформи 1861 року, відповідно до якої проходив перерозподіл земель¹. Така ситуація склалася і в Полтавському регіоні. На підтвердження цього статист С. Лисенко наводить факти, що в Сенчі глинища знаходилися у власності двох сусідів-селян (на час дослідження етнографом І. Зарецьким вони були ще громадськими) і тому ціна на сировину змінювалася. За його висновком, «експлуатація глинищ була загарбницькою». Кожен рік гончарі відкривали нову яму, але правильних ходів не робили через відсутність якісного матеріалу². Втім І. Зарецький наголошував: «Если к сенчанской глине применить некоторую обработку, то она могла бы иметь особенное применение в технике, обладая некоторыми свойствами, каких не один из всех родов глин Полтавской губернии не имеет»³. А в дійсності її називали «глеєм», гончарі про неї говорили: «боїться і сонця, і вітру, й морозу»⁴.

Відчутною була стурбованість учасників обласного з'їзду діячів кустарних промислів (1901 р., м. Полтава), на якому наголошувалося, «що у деяких місцях гончарного виробництва глинища перейшли у приватну власність, залягають глибоко під землею, або видобуваються загарбницьки. Тож одним із завдань губернського земства в питаннях сприяння розвитку гончарного промислу в таких місцях повинна стати оренда чи купівля для гончарів громадських глинищ, влаштування раціональної її експлуатації, що впливало б на здешевлення видобування глини»⁵. Відповідно до джерел, підняті питання учасниками з'їзду знайшли відгук і реагування з боку губернського і повітових земств.

Так, у 1895 році на землі, купленій губернською управою у власниці Герасимович (відповідно до постанови губернського зібрання від 26 січня 1894 р.), у с. Малих Будищах Полтавського

повіту був побудований цегельний завод, оскільки поблизу купленого маєтку не було приватного, де можна було б придбати цеглу для будівництва лікарні для душевно-хворих⁶.

18 травня 1895 року Полтавською міською думою розглядалося клопотання міщанина Нухіма Мушковича щодо видачі посвідчення на право будівництва цегельного заводу⁷. У клопотанні поданому 2 травня, він вказував, що будівництво заводу планується у м. Полтаві в передмісті «Дальні кобищани», поблизу цегельного заводу п. фон-Беллі, на орендованій землі. Міська дума розглянула питання після подання усієї необхідної документації і прийняла рішення підтримати клопотання, але дозвіл на будівництво повинен видати будівельний відділ Полтавської губернської управи⁸.

23 жовтня 1896 року Полтавська міська управа подала на розгляд зібранню клопотання жителів Монастирської вулиці м. Полтави про закриття цегельного заводу. Згідно з проведеним оглядом заводу управа дійшла висновку, що загрози здоров'ю мешканців немає і внесла пропозицію щодо влаштування на приміщенні заводу димовідвідної труби, що було ухвалено міським зібранням⁹.

12 грудня 1896 року Марині Журбин було видано посвідчення про дозвіл будівництва цегельного заводу, на околицях міста, поблизу с. Рибці, відповідно висновків міського архітектора та санітарного лікаря¹⁰.

Наведені приклади свідчать про уважне ставлення органів земського самоврядування до назрілих життєвих проблем, особливо тих, що стосувалися виробництва вогнетривких будівельних матеріалів.

1897 року одним з першочергових заходів Полтавської губернської управи було проведення дослідів виготовлення покрівельної глиняної черепиці для будівництва черепичних заводів на території губернії. Був запропонований план розповсюдження черепичних дахів:

1. в різних місцях губернії, де є поклади придатної глини, управа передбачала влаштувати невеликі зразкові майстерні, заводи для виготовлення черепиці та запросити досвідчених майстрів з її виготовлення і покрівлі дахів у поселеннях;

2. майстерні потрібно влаштовувати там, де є бажані покривати забудови черепицею;

3. до виробництва черепиці допускати бажаних її використати, щоб черепиця надавалася населенню по собівартості¹¹.

Губернська управа виділила на будівництво невеликих майстерень-заводів 10000 руб. та передбачила вносити таку суму щорічно до страхового кошторису, починаючи з 1895 року. Як спосіб заохочення, вона зверталася з проханням до повітових земств не обкладати черепичні заводи податками¹².

Що стосується розмірів і розташування цих об'єктів, передбачуваної їх експлуатації, то управа виставила свої вимоги: черепичний завод протягом літа повинен виробляти 60000 черепиці, по 400 штук на одному черепичному пресі. Сушильне відділення сараю повинно вміщувати шестиденне виробництво – 2400 од., для чого потрібна площа – 810 аршинів, з довжиною сараю у 15 сажнів, із висотою стін у 3 аршини. П'ять сажнів цього сараю повинне займати приміщення майстерні, а десять – сушильне відділення. Стіни його можуть бути дощаті або мазані, вибір тих чи інших залежить від місцевих умов. Для освітлення потрібні вікна, розмір яких прирівнювався б до розмірів вікон селянської хати. Вхід миг бути зі сторони майстерні. Провітрювання сушильного відділення передбачалося через трубу, вмонтовану в дах. На будівництво випалювальної печі потрібно було 2 тисячі вогнетривкої та 2 тисячі червоної цегли. Обов'язковою складовою заводу повинен бути колодезь.

Заготовка глини повинна проводитися завчасно, щоб вона піддавалася вивітрюванню, це сприяло підвищенню якості¹³.

На засіданні 18 грудня 1896 року губернська управа запропонувала з початку весни 1897 року приступити до будівництва мережі черепичних заводів. Першим було розпочато будівництво заводу у с. Староверівці Костянтиноградського та м. Смілому Роменського повітів. Для придбання земельних ділянок та аналізу придатності глини для виробництва черепиці повітовим земствам було виділено по 600 руб. Наступного року Полтавська губернська управа запропонувала Лохвицькій земській управі надіслати на ім'я директора Миргородської художньої ремісничої школи зразки глин та визначити місце, умови користування необхідною ділянкою, де може бути побудований черепичний завод. Лохвицька земська управа надіслала запит товариства повіту, де наявні поклади глини, та чи виявлять вони бажання участі у будівництві черепичного заводу і на яких умовах нададуть земству право користування глинищем¹⁴.

Лохвицька земська управа визнавала, що повіт має великий вибір глин, губернська управа запропонувала матеріальну допомогу на будівництво черепичного заводу. Під час визначен-

ня найбільш вигідного варіанту вона відзначила обізнаність населення з обробкою глини, наявність глини доброї якості, близькість до річки, готове приміщення. Найбільш привабливою пропозицією Лохвицька управа вважала місце запропоноване в с. Лука. Для того, щоб наглядним способом переконати сільське населення у користі черепичних дахів, Лохвицька управа вирішила спочатку покривати громадські забудови. Управа пропонувала зібранню зобов'язати сільські товариства покривати дахи вогнетривкими матеріалами у зведених школах, магазинах, приміщеннях хлібозаготівлі, що не потребують частого ремонту. На основі вищевикладеного управа запропонувала Лохвицькому зібранню порушити клопотання перед губернським земством про будівництво черепичного заводу в с. Лука¹⁵.

У 1899 році Полтавською губернською управою розглядалося питання про влаштування черепичного заводу на околицях м. Сенчі Лохвицького повіту. З цією метою Лубенське земство планувало придбати 4–5 десятин землі, придатної для будівництва об'єкту та добування глини. Виробнича потужність заводу мала бути 1 мільйон одиниць черепиці в рік. Проте, на 1900 рік питання визначення місця для будівництва залишалося відкритим, оскільки жодна пропозиція про продаж ділянок не відповідала необхідним умовам¹⁶.

На запит Лохвицької земської управи були надіслані відповіді:

1. товариство селян с. Лука висловило бажання мати черепичний завод та дало згоду безкоштовно передати 970 сажень землі, що знаходяться на території громадського цегельного заводу, з тим, щоб за використання забудов (2 сараї для сушіння цегли та приміщення заводу) губернська управа сплатила товариству 200 руб. ;

2. товариство селян с. Бодаква Пісківської волості надіслало до управи постанову з пропозицією передати Лохвицькому земству 3/4 десятини землі для будівництва черепичного заводу. Ця територія була розташована поряд з поромом, який земство мало взяти на своє утримання;

3. козак м. Варва Олександр Кисіль 16 липня 1897 року заявив управі про своє бажання здати в оренду земству не менше як на 6 років дві десятини землі на березі р. Удаю для будівництва черепичного заводу, розмір орендної плати передбачалося визначити управі;

4. селянин с. Пісочне Пісківської волості Гордій Прощай виявив бажання надати земству одну десятину землі та правом користування глинищем за 100 руб.¹⁷.

До губернської управи надійшло клопотання про будівництво черепичних заводів при Андріївській сільськогосподарській школі Кобеляцького повіту та у Прилуцькому повіті. Комісія підтримала пропозицію про влаштування заводу при Андріївській школі, на присадибній ділянці, відповідно до постанови зібрання 1897 року, оскільки на це необхідні незначні витрати (2000 руб.), в рахунок залишків кошторису на черепичну справу. По Прилуцькому повіту губернське зібрання зобов'язало губернську управу вивчити та підготувати доповідь про важливість будівництва черепичного заводу у Пирятинському або Прилуцькому повітах¹⁸.

7 грудня 1898 року Полтавською міською думою розглядалося клопотання гласного Г. М. Бобрицького про будівництво цегельного заводу за кошти міста. Влаштування такого заводу, на його думку, окрім економії витрат на будівельні об'єкти міста, задовольняло б попит на цеглу населення. За його підрахунками завод при 6 мільйонному виробництві міг економити земству до 30000 руб. щороку, враховуючи вартість виробництва 1000 одиниць цегли по 5 руб. Якщо виробництво обмежиться 3–4 мільйонами, то щорічний прибуток земства становитиме 15000 руб. Міська дума пропозицію ухвалила більшістю голосів. Була обрана особлива комісія для вивчення цього питання¹⁹.

Надання посвідчення про дозвіл зведення допоміжних забудов при цегельних заводах у м. Полтаві належало до повноважень Полтавської міської думи. Так, Полтавське губернське правління, по будівельному відділу від 15 грудня 1897 року за № 1005 повідомило управу, що полтавський купець Мордух Радунський порушив клопотання про дозвіл будівництва нових сараїв на власній ділянці землі для висушування цегли на цегельному заводі та з цією метою будівництва додаткового приміщення довжиною від 60 до 70 аршин. Міська дума без заперечень ухвалила клопотання й видала посвідчення²⁰.

Випадки збереження і використання глинищ були непоодинокі. Природне бажання населення поліпшити свій побут не залишало їх байдужими до цегельної й черепичної справи. Не стояли осторонь назрілої проблеми визначення місць для будівництва цегельних та черепичних заводів і окремі жителі губернії.

Селянин Гордій Прощай із селища Пісочне Пісківської волості запропонував земству ділянку землі в одну десятину за плату 100 руб. зі всіма правами користування глиною. Такі приклади збереження глинищ траплялися і в інших повітах, де були їх поклади. З вищенаведених

прикладів придбання земством територій з наявністю вогнетривкої глини, доходимо висновку щодо впровадження в життя органами земського самоврядування на губернському і повітовому рівнях заходів та здійснення перших кроків реалізації програми розвитку черепичної справи як складової гончарного промислу.

Сільське населення нововведення завжди сприймало з обережністю. Щоб відмовитись від старої звички користуватися дешевим матеріалом, хоч і не практичним, але тим, що завжди під рукою (всякого роду солома або очерет), потрібен був час²¹.

Тим часом потреба земських і громадських організацій та заможної частини населення у використанні черепиці зростала.

Відповідно доповіді № 59 Полтавського губернського земського зібрання Миргородському земству на будівництво черепичного заводу та придбання ділянки з покладами глини видавалася позика 10000 руб. строком на 28 років на загальних засадах²².

1902 року на придбання 7 десятин землі у Максима Койнаша для потреб Малобудищанського черепичного заводу за кошторисом Полтавського губернського земства передбачалося 4000 руб.²³.

У 1902 році губернському земському зібранню 37 чергового скликання була представлена доповідь губернської земської управи про купівлю у м. Опішне Зіньківського повіту у Євстафія Митаревського 42 десятини землі з будівлею, лісом і покладами гончарної та вогнетривкої глини. Враховуючи попит населення на присадибні ділянки, а також потреби місцевих кустарів гончарного виробництва в матеріалі, губернські земські збори дозволили губернській управі викупити у Митаревського його садибу при умові, що територія буде досліджена щодо наявності вогнетривкої глини і визнання управою її придатності для потреб земства²⁴.

Виконати постанову губернських зборів не вдалося через відмову гр. Є.А. Митаревського. Він запропонував інший варіант продажу, а саме, садибу в Зіньківському повіті у селі Малих Будищах, територія якої складала 41 десятину 2065 саж. В ці землі входило урочище «Вал» – 21 дес. 300 саж.², де під молодим дубовим лісом на площі 18 дес. були поклади вогнетривкої глини²⁵.

Губернська земська управа переконала у необхідності придбання і цієї території. Бралось до уваги й те, що значна частина запропонованої землі (42 дес.) буде розподілена на ділянки в розмірі повномірних присадибних місць для продажу їх місцевим жителям-гончарям. Цей захід здійснювався за рахунок страхового капіталу у формі надання позичок на придбання землі. Губернська земська управа, як і в 1901 році, звернулася до губернських зборів з проханням виділити асигнування у розмірі 16000 руб.²⁶.

Відповідно доповіді управи губернське зібрання постановило придбати у Митаревського, в Опішному, цю землю та надати управі відповідні повноваження на її розпродаж населенню, що займається гончарним промислом²⁷.

Потреба у вогнетривкому будівництві була високою. У селах часто влаштовувалися тимчасові, для зведення громадських будівель (церков, шкіл), а іноді й постійні цегельні, черепичні заводи. Ці заводи могли б розвиватися і забезпечувати населення дешевим вогнетривким матеріалом (цегла, черепиця), за умови здешевлення обладнання. Проблемою залишалася висока вартість устаткування та матеріалів, що виникала внаслідок обкладення високим податком. Податок на цегельні та черепичні преси становив від 44% до 83% від їх вартості. Таким чином, проникнення у середовище кустарів покращених знарядь виробництва і матеріалів гарної якості можливо було досягти при повному або частковому скасуванні податку на імпортні черепичні та цегельні преси, двигуни та матеріали дрібного виробництва, зокрема свинець та сурик²⁸.

На 1904 рік у Полтавській губернії діяло 84 приватних цегельних та черепичних заводів з виробництвом продукції на суму понад 1000 руб. на рік. Більшість з них розпочали своє виробництво наприкінці XIX – початку XX століття. Вони зводилися, здебільшого, для забезпечення потреб власного вогнетривкого будівництва²⁹.

Виробництво гончарних вогнетривких матеріалів найбільше зосереджувалося у Зіньківському, Кобеляцькому, Миргородському, Роменському повітах³⁰.

На території Лівобережної України в 1903 році діяло 50 цегельних заводів, половина з них розміщувалася в Харківській губернії³¹.

13 жовтня 1911 року Полтавська міська дума заслухала доповідь міської земської управи щодо клопотання Г. Д. Рашкова про видачу йому дозволу на будівництво цегельного заводу по вулиці Трегубівській, міська дума постановила задовольнити клопотання за умови, що труба топки заводу буде висотою не менше як 40 аршин заввишки, сараї та навіси на об'єкті будуть покриті вогнетривким матеріалом³².

У 1911 році голова Полтавської губернської управи Ф. А. Лизогуб доповів губернському зібранню про можливість купівлі ділянки землі прилеглої до Миргородської школи, для розши-

рення її садиби. Зібрання постановило уповноважити управу забезпечити придбання землі та внести до кошторису на означену операцію 2700 руб.³³.

Полтавська губернська управа та опікунська рада Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя прагнули організувати практичні заняття учнів у заводських умовах, разом з робітниками, оскільки випускники повинні бути кваліфікованими техніками, досконало вивчити технічну, господарську та комерційну сторону заводської справи. Задля цього управа вела переговори про купівлю цегельного заводу в Зінаїди Марковської, на території якої є поклади глини, придатної для виробництва цегли та черепиці. Власниця виявила бажання продати землю та розташований на ній цегельний завод за 3150 руб. Договір про купівлю був складений 18 травня між Марковською та директором школи Олександром Кир'яковим. Для оплати вартості землі та заводу губернська управа виділила 25000 руб. та вважала за доцільне порушити клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості про надання безвідсоткової позики. З цією метою зібрання ухвалило доповідь управи на позачерговому губернському зібранні 28 вересня 1916 року³⁴. У доповіді аргументувалася купівля у Зінаїди Марковської 10 дес. 1398 сажень² землі з цегельним заводом³⁵.

1913 року губернська управа звернулася з проханням до губернських земських зборів:

1. затвердити пропозицію губернської управи про відкриття в Опішному постійного гончарного навчально-показового пункту;
2. надати управі повноваження на придбання 1/2 десятини обстеженої ділянки землі на суму близько 800 руб.;
3. внести в кошторис губернських витрат необхідну для облаштування пункту суму в розмірі 4800 руб. і на утримання службового персоналу 3680 руб.;
4. уповноважити управу вирішити питання з управлінням землеустрою та землеробства щодо надання одноразової допомоги в розмірі 4200 руб. і щорічної на забезпечення технічного персоналу 2400 руб.³⁶.

На виділеній ділянці губернська управа планувала побудувати:

1. будинок для майстерні, покритий черепицею з житлом для інструктора, вартістю 3800 руб.;
2. утеплений сарай, обмазаний глиною, покритий черепицею, для висушування сирцю вартістю 1590 руб.;
3. сарай для збереження випалених виробів – 474,50 руб.;
4. сарай для збереження палива, покритий глиносоломою – 300 руб.;
5. покращене горно звичайного кустарного типу з навісом та обладнанням для дослідження полив – 300 руб.;
6. глином'ялку з кінним приводом простого типу, для здешевлення обробки глини – 600 руб.;
8. колодязь з насосом та лебідкою до 250 руб.;
9. огорожу – 44 погонних сажнів 150 руб.;
10. внутрішнє обладнання майстерні (столи, лави, стелажі) вартістю до 300 руб.

Загальна сума складала 8500 руб.³⁷.

У 1913 році Полтавське губернське земство й управління землеустрою та землеробства виділили кошти на придбання земельної ділянки для будівництва гончарної майстерні. Цим самим губернська управа сприяла у вивченні, введенні в обробку місцевих глин³⁸.

У 1915 р. у м. Опішне на землі, придбаній у Зіньківського земства, відповідно постанови губернського земського зібрання 1913 року та Зіньківського повітового земського зібрання 1914 року, губернською управою було побудоване нове цегельне приміщення з усіма необхідними службовими будівлями³⁹.

Полтавська губернська управа, дослідивши у 1912 році дрібне черепичне виробництво у Таврійській та Катеринославській губерніях, доповіла 48-му черговому земському зібранню про можливість виробництва гончарної черепиці на невеликих цегельних заводах, де є поклади глини, придатної для черепичного виробництва,⁴⁰ і в такий спосіб сприяти виконанню заходів по вогнетривкому будівництву, які відображені у щорічних планах будівельних робіт у районах землеустрою⁴¹.

За статистичними даними на 1912 рік у губернії в семи тисячах населених пунктах близько 2000000 будівель було покрито соломомою, тож навіть при щорічному 6000000 виробництві черепиці на покриття одного даху припадало лише 3 її одиниці, тобто у 500 разів менше від тієї кількості, потрібної для покриття даху селянської хати⁴².

Потужність заводів з виробництва гончарної черепиці, цегли, що були у безпосередньому підпорядкуванні губернської управи, – Мало-Будищанського, Полтавського, Смілянського не відповідала потребам губернії у забезпеченні вогнетривкими матеріалами.

У 1913 році працювала вже значна кількість приватних майстерень, заводів, облаштованих за сприяння земства. Із земських складів відпускалися покрівельні матеріали, продаж яких був організований і при місцевих сільських та кредитних товариствах. У віддалених населених пунктах від земських майстерень, чи складів, хуторяни могли придбати матеріал на приватних заводах⁴³.

Мета Полтавського губернського земства щодо збереження й використання природних ресурсів краю, розвитку земських черепичних заводів, допомога приватному сектору у виготовленні вогнетривкого матеріалу через вирішення земельного питання, організацію виробничої діяльності, надання коштів на утримання об'єктів – певним чином реалізовувалася.

У статті наведені окремі приклади оперативного вирішення питань органами земського самоврядування щодо будівництва цегельних та черепичних заводів, виготовлення вогнетривких керамічних матеріалів.

Діяльність Полтавського губернського земства у вирішенні проблемних питань є повчальним уроком, шляхи їх вирішення варто запозичити, а саме: комплексний і реформаторський підхід до визначення й реалізації напрямів діяльності, раціонального використання територіальних природних ресурсів, всебічної підтримки підприємницької діяльності кустарів-виробників продукції з глини, як екологічно чистого продукту, що базувалася б на нових підходах щодо матеріального, фінансового, технічного їх забезпечення, задоволення потреб населення у глиняному вогнетривкому матеріалі.

---

¹ Історія Української РСР: короткий нарис. – К., 1981. – С. 79.

² Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904. – Вып. 3. – С. 127.

³ Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 7.

⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904. – С. 126.

⁵ Постановления областного съезда деятелей кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября – 6 октября 1901 года. – Полтава, 1901. – С. 15.

⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 63.

⁷ Журналы Полтавской городской думы за 1895 год. – Полтава, 1896. – С. 164.

⁸ Там само. – С. 215–216.

⁹ Журналы Полтавской городской думы за 1896 год. – Полтава, 1897. – С. 340–344.

¹⁰ Там само. – С. 436–439.

¹¹ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 108.

¹² Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вып. II. – С. 1166–1167.

¹³ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 111–113.

¹⁴ Там само. – С. 109.

¹⁵ Там само. – С. 116.

¹⁶ Отчет Лохвицкой уездной земской управы за 1899 год. – Лохвица, 1900. – С. 108.

¹⁷ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 110.

¹⁸ Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва. 20–30 января 1899 года. – Полтава, 1900. – С. 497–500.

¹⁹ Журналы Полтавской городской думы за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 699–701.

²⁰ Там само. – С. 57–58.

²¹ Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 144.

²² Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, 1901. – С. 110.

²³ Смета расходов Полтавского губернского земства на 1902 год. Журналы Полтавского губернского

земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, 1901. – С. 128.

²⁴ Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 151.

²⁵ Там само. – С. 151–152.

²⁶ Там само. – С. 152.

²⁷ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVIII очередного созыва, 1902 год. – Полтава, 1903. – С. 76.

²⁸ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Полтавская губерния. – СПб., 1903. – Т. XXXII. – С. 612.

²⁹ Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. По сведениям полученным от владельцев фабрик и заводов. Кирпичные заводы и водяные мельницы с производством менее 1000 руб. в год в ведомость не вошли. – Полтава, 1905. – 219 с.

³⁰ Памятная Книжка и Адресь-календарь Полтавской губернии / сост. под ред. Д. А. Трощинского, 1888 годъ. – Полтава, 1887. – С. 163–164.

³¹ Полное географическое описание нашего отечества / под ред. В. П. Семенова. – Т. VII. Малороссія. – СПб., 1903. – С. 212.

³² Журналы Полтавской городской думы за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 62.

³³ Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года. – Полтава, 1912. – С. 72.

³⁴ Журналы чрезвычайного Полтавского губернского земского собрания 28 сентября 1916 года. – Полтава, 1916. – С. 59–60.

³⁵ Там само. – С. 10.

³⁶ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 154.

³⁷ Там само. – С. 153.

³⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 год. – Полтава, 1914. – Вып. I. – С. 108.

³⁹ Полтавскому губернскому земскому собранию 52-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1916 года. – Полтава, 1917. – Вып. II. – С. 253.

⁴⁰ Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава, 1916. – С. 62–64.

⁴¹ Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет по строительному отделению Полтавской земской управы за 1914 год. – Полтава, 1915. – С. 60–62.

⁴² Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 277.

⁴³ Там само. – С. 291.

Статья посвящена деятельности Полтавского губернского земства по сохранению глиняных ресурсов края, анализируются решения вопросов земскими местными органами самоуправления, частными хозяйствами по организации огнеупорного строительства, изучаются отдельные направления в реализации комплексных мероприятий по изготовлению черепицы и кирпича как составляющих гончарства.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, огнеупорное строительство, изготовление черепицы и кирпича.

The article is devoted to the activity of the Poltava provincial local council in preservation of the land's clay resources, it analyzes how the problems were solved by the local self-government bodies and private enterprises in the organisation of fire-resistant construction, and it also studies the distinct trends in the implementation of complex measures to manufacture tiles and bricks as components of pottery.

Keywords: Poltava Government Council, fire resistant construction, manufacturing of tiles and bricks.